

<https://doi.org/>

10.15407/ugz2024.04.064

УДК 911.3:32(4-32+477)(045)

Полтораков О. Ю., ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2418-0969>,
Брайчевський Ю. С., ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7709-6077>,Запотоцька В. А., ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9299-2585>.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

Геополітичні регіони Європи як інтелектуальний конструкт: виклики позиціонування України

У статті викладено аналіз геополітичних регіонів Європи як інтелектуальних конструктів, минулих та сучасних підходів до регіонального розмежування світу та Європи. Виявлено, що межі регіонів відображають інтелектуальний контекст і геополітичні чинники на відповідному просторово-часовому зрізі. Простежено чергування двох моделей — єдиної Європи із чітким зовнішнім кордоном і моделі «кількох Європ» (зокрема Західної, Центральної та/або Східної) залежно від зміни геополітичної ситуації у той чи інший період. Наголошується на зворотному зв'язку між просторовими інтелектуальними конструктами географічних і геополітичних регіонів та об'єктивною політичною реальністю. Яскравим прикладом такого зворотного зв'язку можна вважати збройну агресію росії проти України. Наголошується на необхідності чіткішого позиціонування України в межах європейського геополітичного регіону.

Ключові слова: геополітичний регіон, конструктивізм, Європа, позиціонування України.

UDC 911.3:32(4-32+477)(045)

Poltorakov, O. Yu., ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2418-0969>,
Braychevskyy Yu. S., ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7709-6077>,Zapototska V. A., ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9299-2585>.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Europe's Geopolitical Regions As an Intellectual Construct: the Challenges of Positioning Ukraine

The article presents an analysis of geopolitical regions in Europe as intellectual constructs rather than objective phenomena. It offers an overview of past and present approaches to defining regions of the world and of Europe. The approaches, which scholars employed to define Europe's outer and inner regional boundaries reveal that geographic regions often reflect geopolitical rationale, which often prevails over objective spatial differentiation of social life. Deconstruction of both past and present approaches to regional representation of Europe shows that there are two alternating intellectual constructs. The first one is a unified (or uniform) Europe with a clear outer boundary. The second one is a model of several Europes (Western, Central (Middle), and/or Eastern). These two alternating representations interchange depending on the current geopolitical situation and may involve various rationales including cultural, religious, economic, or political ones. We stress that a set of imagined geographical boundaries, when becoming a common ground, in their turn appear to be a defining factor for geopolitical events. This is specifically the case for Europe, where a long prevailing idea about "Russian" space, a vague region, which one could define as an area of the Russian imperial claim resulted in spatial limits for the projects of European and Euroatlantic integration over the last thirty years. We believe, that the prevailing way of spatial thinking in the West about this "Russia" region as being beyond Europe contributed to the hardening of the Russian foreign policy and ultimately, to a series of military aggressions, first in Georgia, and then in Ukraine. The war in Ukraine has proven that presently the model of many Europes gave way to the one of a single Europe and a clear geopolitical boundary between the free democratic and the non-free authoritarian realms. Therefore, we stress that there is a challenge for Ukraine to position itself within the European region and make this construct an intellectual common ground, especially among western academic and political elites.

Keywords: geopolitical region, constructivism, Europe, positioning Ukraine.

Актуальність теми дослідження

Регіональне розмежування світу та його частин лежить в основі не тільки географічного мислення, але й сучасного світогляду. «Внутрішнє» гео-

графічне усвідомлення території (локусу), «вмонтовування»/«вбудовування» її в «зовнішній», ширший географічний простір або прив'язка до

неї історичних подій та процесів значною мірою зводиться до їх позиціонування в рамках регіональних меж. Хорологічна традиція, що міцно вкорінилася у географічній науці з кінця XIX ст., зробила уявлення про регіональну будову світу буденним фактом. При цьому консенсусним стало уявлення про поняття «географічний регіон» [1–3], як про частину земного простору, що виокремлюється завдяки комплексному поєднанню природно- та суспільно-географічних елементів. Але, коли справа доходить до конкретної моделі регіонального поділу, котру можна відобразити на географічній карті, питання з консенсусного часто-густо перетворюється на дискусійне. Фізико-географічні межі країн та делімітовані/демарковані кордони територій —

з одного боку, ареали поширення мов, релігій, культур тощо — з іншого, здебільшого не збігаються, інколи навіть принципово. Саме тому можна констатувати відносний вакуум науково-аналітичної уваги до цього питання: наявні публікації є нечисленними, досить загальними за своїм характером [4] і містять багато дискусійних моментів. Серед таких можна відзначити визначення зовнішніх та внутрішніх (субрегіональних) меж Європи і позиціонування в них України. У контексті сучасної російсько-української війни це перетворилося з питання світоглядного рівня на прикладне геополітичне/геоекономічне завдання, що вимагає як теоретичного осмислення, так і практичного впровадження на різних рівнях [5].

Стан вивчення питання, основні праці

Сучасний загальний регіональний, зокрема геополітичний поділ світу і Європи, традиційно привертає увагу представників географічної спільноти. Періодично ця проблематика артикулювалася відповідно до змін геополітичної конфігурації регіону, що відбувалися передусім (але не тільки) внаслідок війн та інших збройних конфліктів — з одного боку, та (дез-)інтеграційних процесів (починаючи з розпаду колоніальної системи 1950–60-х та закінчуючи розпадом «соціалістичного табору» у 1990-х роках) — з іншого.

У першій половині XX ст. на основі хорологічної традиції А. Гетнера та П. Відаля де ла Блаша в країнах Заходу сформувалася доволі розвинута школа регіональної географії, яскравими представниками якої стали І. Боуман та Р. Гартсгорн. Хоча на теоретичному рівні принципи виділення географічних регіонів було розроблено та опрацьовано достатньо ґрунтовно, спроби практичного застосування регіональної репрезентації світу були нечисленними¹ [6–7]. Уніфікованої регіональної схеми світу не існувало до др. пол. XX ст. Більшість західних географів користувалась традиціями ще колоніальної західноєвропейської соціогуманітарної (передусім лінгвістично-культурологічної) спільноти, що виділяла Європу, росію, Близький Схід, Далекий Схід, Африку та Америку. Лише після II-ої Світової війни американський уряд розпочав роботу над

новим районуванням світу. Провідну роль при виконанні цієї роботи відіграли не професійні географи і етнографи, а антропологи та лінгвісти [8]. Саме з цієї ініціативи виникли такі загальнопоширені світові макрорегіони як Європа, СРСР та Східна і Південно-Східна Європа, Середній Схід, Східна Азія, Південно-Східна Азія, Південна Азія, Центральна Азія, Субсахарна (Тропічна) Африка, Північна Америка та Латинська Америка [8]. Після розпаду соціалістичної системи, тематики світових регіонів та їх меж торкалося зовсім небагато аналітиків-географів. У західній літературі можна відзначити доробок Дж. Коула [9], а також П. Мюллера та Г. Де Блія² [10–11]. Серед найбільш сучасних робіт можна виділити передусім праці Й. Анделя, та І. Бічика [12–13].

У СРСР найбільш вживаним було районування світу, запропоноване у 20-томному виданні «Країни і народи» (1978–1985 рр.) [14], що претендувало на «канонічність» та значною мірою збігалось із геосхемою Організації Об'єднаних Націй (ООН). Це районування не орієнтувалося на виявлення певних внутрішньо контурентних чи, тим більше, геополітично окреслених регіонів. Ця ж схема лежала в основі районування світу більшості пострадянських авторів. В Україні тематики регіональної схеми світу у своїх працях торкалися: В. М. Юрківський [15], О. І. Шаблій [10], Б. П. Яценко та В. К. Бабарицька [16].

¹ Яскравим прикладом застосування хорологічного підходу на практиці можна вважати розмежування країн Європи за підсумками I-ої Світової війни, що було проведено за участі І. Боумана, радника президента В. Вілсона, на Паризькій мирній конференції (1919–20 рр.), зокрема встановлення сумнозвісної «лінії Керзона».

² Праця перевидавалась з 1997 до 2017 р. Український переклад цього видання вийшов 2004 р. за наукового редагування О. І. Шаблія.

Також слід звернути увагу на праці, присвячені дуалістичній природі географічних регіонів, адже за класичною хорологічною традицією регіони є об'єктивно існуючими цілісними географічними данностями, тоді як у постмодерній парадигмі вони є радше інтелектуальними конструктами. На поточний момент в географії закріпився загальний консенсус, що регіони з одного боку відображають «об'єктивну реальність», а з іншого — є сконструйованими концептами, що здатні формувати цю реальність. Цій темі приділяли увагу Дж. Егню [17], Д. Монтелло [18] і Дж. О'Тоал [19]. У контексті вищевикладеного підходу, британський історик і картограф Дж. Б. Гарлі розглядав географічні карти як складні семіотичні побудови. На його думку, «карта ніколи не є нейтральною» [20, с. 14], тому що «карти є мовою виключно влади» [21, с. 301]. Принагідно зазначимо, що поточна «картографічна війна» щодо визначення

державної належності Криму є яскравим прикладом «картографічної суб'єктивності», увагу до якої привернув Дж. Б. Гарлі.

Метою цієї роботи є здійснення компаративного аналізу найпоширеніших підходів до визначення географічних і геополітичних регіонів Європи з акцентом на конструктивістській природі існуючих моделей розмежування, а також дати критичний аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників та передумов визначення східної межі європейського геополітичного регіону і позиціонування в ньому України.

Прикладним завданням цієї роботи є додаткове обґрунтування положення України в межах Європейського географічного та геополітичного простору та сприяти закріпленню цього інтелектуального конструкту та відповідного картографічного образу в колективній свідомості вітчизняного та зарубіжного експертного істеблшменту.

Методи дослідження

Методологічну основу роботи складають конструктивістська парадигма [22] і похідний від неї принцип демонтажу концептів [23] та дискурсів [23–24], характерні для постмодерної традиції у географії та геополітиці. Аналіз моделей регіонального поділу світу та Європи з урахуванням

поточного геополітичного, гео економічного і геокультурного контекстів, дозволяє простежити конструктивістську природу цих підходів, а перебіг територіально-політичного процесу розкриває практичні наслідки інтелектуального творення геополітичного простору.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням наукових результатів

1. Конструктивістсько-позитивістський дуалізм і проблема геостратегічного розмежування Європи

Моделі регіональної будови Європи слід розглядати у ширшому контексті географічних підходів до виділення регіонів як хорологічних цілісностей. Попри зміну теоретичних концептів, у широкому вжитку тривалий час зберігалася цілісна європоцентрична схема світобудови, сформована в епоху колоніалізму. Так, виділялися Старий світ, до якого відносили Європу, росію, Близький Схід, Далекий Схід, і Африку, і Новий світ, що охоплював «відкриті» європейцями Америку, Австралію і Океанію, а також Антарктиду. У дискурсі західної географії найбільш гостро стояло питання осмислення географічної сутності та фрагментація Сходу на культурно та географічно відмінні регіони. Межа умовної «Європи» та не менш умовної «росії» згадується більш побіжно, як відносно самоочевидна, але при цьому конкретні її межі та культурно-цивілізаційний зміст не отримують належної уваги. Сучасні географи

розглядають питання межі між Європою та росією за інерцією минулих геополітичних епох, наприклад, як тут [9–13]. Спроби апелювати до відносно «об'єктивних», кількісно вимірюваних відмінностей (окремі показники розвитку країн) виглядають не дуже переконливо, якщо порівнювати суміжні країни «в» уявній Європі та «поза» нею.

Проблема геостратегічного розмежування Європи після падіння Берлінського муру слугує яскравим прикладом дуалізму конструктивістського та позитивістського підходів до репрезентації географічного простору. Конструктивістський підхід набуває особливої ваги, коли йдеться про розмежування геополітичних та гео економічних регіонів, передусім про умовну світоглядну межу між країнами, охопленими процесами геополітичної (євроатлантичної) та гео економічної (європейської) інтеграції та рештою

країн Східної Європи (де-факто колишніми республіками СРСР). Сформована у 1990-ті роки, ця межа знайшла відображення у нечисленних моделях регіональної будови світу, які поділяли Європейський регіон на власне «Європу» та «росію» (або «пострадянський світ») [9–13]. Зазвичай до аргументів подібного розмежування включали спільне радянське минуле і похідні від нього проблеми соціально-економічного розвитку та розбудови державних інститутів. Окреме місце посідала тематика (ре)інтеграції «пострадянського простору» в таких інституційних форматах як СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС тощо [25]. І хоча порівняння України, наприклад, з Румунією або Болгарією на момент вступу останніх до ЄС (2007 р.) свідчить, що об'єктивні відмінності макроекономічного і макрофінансового характеру були не дуже помітними [26], проте «ментальна межа» вже була досить міцно вкорінена в свідомість наукових та політичних еліт.

Деякі географи проводили «межу» Європи через Україну, відокремлюючи південний схід держави як такий, що за сумою географічних рис тяжіє до росії³ (наприклад, [11]). Таке бачення підкріплювалося тривалою електорально-географічною ситуацією (акцент на якій робив, зокрема С. Гантінгтон у «зіткненні цивілізацій» [27, с. 165–168]). І хоча в самій Україні модель «двох Україн» виглядала штучним конструктом, свідомо підживлюваним російською пропагандистською машиною, «розлам по Дніпру» став інтелектуально спрощеною і аналітично комфортною моделлю географічної та геополітичної репрезентації Європи для західних аналітиків.

Яскравий представник американської школи політичного реалізму Дж. Міршаймер активно обстоював наратив про те, що політична підтримка Заходом двох Майданів, а також кроки назустріч європейській інтеграції України, вже не кажучи про можливе зближення з НАТО у майбутньому, являли собою свого роду геополітичну експансію США у географічну зону, що належить росії як «супердержави», а отже агресивна реакція у вигляді вторгнення у 2014 р. була виправданою [28–29]. Примітно, що навіть після 2014 р. деякі європейські і американські географи продовжували повністю або частково відносити Україну до «російського» світового регіону [12–13]. Тож можна вважати, що інтелектуальний конструкт «(про)російської України» опосе-

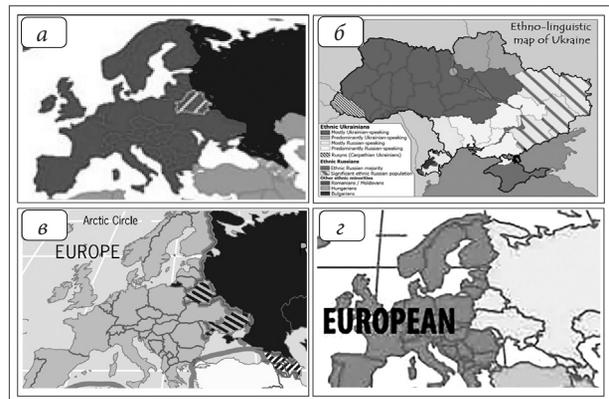

Рис. 1. Межі Європи і позиціонування України окремими географами та політологами:

a — межа Європи і росії за П. Мюллером та Г. Де Блієм, 1988 р. [30]; б — картосхема, використана Дж. Міршаймером для ілюстрації «розірваності» України, 2015 р. [31]; в — межа Європи і росії за Дж. Ніджманом, П. Мюллером та Г. Де Блієм, 2017 р. [11]; з — межа Європи і росії за Й. Анделем, І. Бічик і К. Завадською, 2017 р. [12].

редковано сприяв втіленню в життя російських неоімперських амбіцій щодо України, формуючи уявлення про «зрозумілість», «історичну обумовленість», «об'єктивну закономірність» і ледь не «нормальність» територіального поглинання України. Еволюція картографічних репрезентацій України відносно меж «Європи» і «росії» можна простежити на рис. 1. Зокрема привертає увагу той факт, що в підручнику 1988 р. П. Мюллер та Г. Де Блій позиціонують Україну як частину Європи [30], тоді як у пізніших виданнях, зокрема 2017 р., вже відображають наратив Міршаймера і зображують Крим як частину рф [11].

Широкомасштабна збройна агресія росії, що розпочалась 24 лютого 2022 р., одним із наслідків якої стало приєднання Швеції та Фінляндії до НАТО, зумовлює необхідність кардинального переосмислення геополітичної карти всього регіону. Об'єктивні й очевидні зміни, що відбулися передусім в суспільній та політичній свідомості Європи та світу, вимагають закріплення їх у репрезентаційних географічних моделях, які в майбутньому здійснюватимуть зворотній позитивний вплив на соціально-економічний та політичний розвиток України як частини «справжньої Європи». На нашу думку, вкрай важливим є сприяти подальшому переосмисленню меж геополітичного і географічного районування Європи та позиціонування в них України як в середовищі українських, так і зарубіжних географів.

³ Аналогічним, на нашу думку, є позиціонування Грузії, що сприяло доволі пасивному сприйняттю Заходом російсько-грузинської війни 2008 р.

2. (О)країни Європи: зовнішні кордони

Питання зовнішніх меж Європи було невід'ємною частиною філософської, а згодом і наукової думки починаючи з античних часів. Проблема тика регіонального етнокультурного (само)усвідомлення [32–33] і протиставлення себе «зовнішньому світу» присутня у численних працях багатьох давньогрецьких мислителів — Гесіода, Гекатія Мілетського, Геродота, Фукидіда, Арістотеля, Ізократа, Страбона, Плінія Старшого, Полібія, Птолемея та ін. Сам історико-географічний зміст поняття «Європа» змінювався з часом. Першими його ввели у вжиток ще у VI–V ст. до н. е. Гекатей та Геродот, маючи на увазі під цим терміном «населений світ», відому їм цивілізаційну Ойкумену. На той час «Європа» як греко-фінікійський інтелектуальний конструкт, означала передусім землі, розташовані на північному узбережжі Середземного моря. Для фінікійців, а згодом і для греків та римлян, «Європа» розширювалася по мірі того, як вони відкривали й освоювали внутрішні області спочатку південної, а потім західної, центральної, східної та північної частин регіону. Примітно, що впродовж всього античного періоду, частина Європи на північ від узбережжя Середземного моря розглядалася як далека варварська периферія [32].

Самоусвідомлення європейцями свого регіону як «окремого світу» почало формуватися із поширенням християнства і набуло окреслених форм у ранньому Середньовіччі. Релігійне підґрунтя було основою ідей політичного об'єднання Європи і у ранній Новий час — християнські народи Європи мусили об'єднуватися для протистояння експансії мусульман. Такі ідеї висловлювали зокрема французькі мислителі П. Дюбуа (XIII–XIV ст.) та М. де Сюлі (XV–XVI ст.), а також король Богемії Їржі з Подебрад (XV ст.). «Цивілізаційна спорідненість» вже тоді мала доволі суб'єктивний характер і не завжди збігалася з релігійними межами. Попри напружені відносини із католицькою церквою, лідер гуситської Чехії Їржі з Подебрад виступав за об'єднання усіх християнських держав. Натомість герцог де Сюлі (1560–1641) не бачив православне Московське царство у складі можливого європейського воєнно-політичного союзу. Примітно, що й саме Московське царство не відносило себе до Європи, принаймні до часів Петра I, який символічно «прорубав вікно до Європи» [34].

Це підводить до попереднього висновку про те, що східна межа Європи визначається саме політико-цивілізаційним чинником. Із піднесенням Московського царства, а згодом російської імперії, надто очевидною стала культурно-цивілізаційна різниця між Сходом та Заходом у межах християнського простору. Західна, католицька і протестантська Європа розвивалася на ідеях Відродження і Просвітництва, на політичних інститутах держави, верховенства права, поваги до приватної власності. Натомість росія успадкувала не тільки релігійні традиції Візантії, але також політичні та соціальні традиції Монгольської імперії та Золотої Орди, що спиралася на жорстку авторитарну ієрархічну модель управління.

Цивілізаційне ядро Європи поєднало правову традицію Давнього Риму, успадковану разом із християнством германськими племенами і поширену Карлом Великим, а також традицію демократичного самоврядування на рівні окремих міст і громад, успадковану ще з античних часів. У період феодальної роздробленості ці традиції інституціоналізувалися в політичний баланс влади між монархом та землевласниками (Magna Carta, 1215 р.) та/або самоврядними громадами (Магдебурзьке право). Натомість у сформованій на ординських принципах російській державній традиції цар, а згодом імператор мав абсолютну владу, що не обмежувалася законом. Оскільки католицизм і православ'я використовувалися зокрема як інструменти легітимації відповідних геополітичних осередків, спільні християнські корені цих конфесій виявилися недостатніми щоб об'єднати принципово відмінні соціальні, правові та політичні інститути. Саме цим можна пояснити окремішність росії від Європи на рівні із мусульманським Близьким Сходом всупереч прагненням Петра I приєднатися до європейського торговельно-економічного і геополітичного простору⁴.

Водночас проведення чіткої межі між Європою та росією ускладнювалося історією Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої а згодом і державотворення часів Б. Хмельницького. Взаємопроникнення православ'я і католицизму, інституціоналізоване у греко-католицькій церкві, геополітична експансія російської імперії на захід, слов'янські традиції

⁴ 2 листопада 1721 р. Петро I прийняв титул «імператора всеросійського», а росія отримала відповідну назву «імперії»), що претендувала на контроль над українськими землями. У цьому сенсі показовим є апеляція путіна до французької карти XVII ст., на якій начебто «немає» України.

общинного врядування, відмінні як від феодальної Європи, так і від ординської імперської традиції робили конкретну межу між Європою та росією неочевидною. Багато в чому саме такий стан справ зумовив появу концепту Східної Європи, описану Л. Вульфом [35].

Утворення напр. XIX — поч. XX ст. низки суверенних держав актуалізувало концепт Центральної Європи. І в цьому сенсі можна погодитися із Т. Снайдером [36] в тому, що існування суверенних національних держав, що утворилися на уламках Австро-Угорської, російської та Османської імперій у міжвоєнний період (Польщі, Чехословаччини, Югославії та ін.) було б неможливим без політичної протекції морських імперій

3. (О)країни Європи: внутрішні кордони

Сама ідея сучасного поділу Європи на Східну і Західну бере початок щонайменше в епоху Проросвітництва [35]. Похідний від неї геополітичний концепт «Серединної Європи» (Mitteleuropa), що почав розглядатися з кін. XIX — поч. XX ст. [37–38] в умовах зростання міжнародної ваги Німеччини [39], зараз знову привертає увагу дослідників, у т. ч. і в Україні [40–42]. А. Дністровий відзначає, що первинні інтеграційні проекти, на кшталт пропозицій канцлера Т. фон Бетман-Хольвега, були достатньо демократичним в конфесійному і етно-лінгвістичному відношенні [40]. Але досить швидко як кайзерівській Німеччині, так і цісарській Австро-Угорщині інтеграційні ідеї перетворилися на проекти культурного та економічного домінування [42], або навіть геополітичної експансії [43].

Й. Брехтефельд наголошував, що концепт «Серединної Європи» мав у своїй основі не стільки географічний сенс, скільки втілення політичної ідеї — регіону, що знаходиться у Європі, проте є рівновіддаленим як від її Сходу так і від її Заходу [37]. Таке абстрактно-географічне позиціонування Центральної Європи між Сходом і Заходом збереглося і в міжвоєнний період (1920–30-ті рр.), хоч у фокусі вже були новоутворені європейські нації (Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія та Естонія), що прагнули на ідейному рівні зрестися свого минулого як частини колишніх імперій, і водночас дистанціюватися від Східної Європи, де поширився більшовизм. Ще одним прикладом цієї лінії геополітичного мислення став проект «Міжмор'я», що мав би відродити конфедерацію Польщі та Князівства Литовського і Руського задля про-

Європи, передовсім Великої Британії та Франції. Відповідно розмежування Європи під час Паризької мирної конференції не в останню чергу стосувалося і розмежування Європи та «не-Європи», Сходу і Заходу.

Отже, можна констатувати формування двох яскраво виражених географічних і геополітичних конструктів. Перший — це чітка зовнішня політико-цивілізаційна межа Європи на сході. Другий — наявність перехідної (буферної) політико-цивілізаційної зони Східної Європи. Разом із тим, можна також стверджувати, що концепт Східної або Центральної Європи є ієрархічно вторинним щодо зовнішньої цивілізаційної межі Європи з умовною «росією».

тидії відновленню та розширенню російської імперії [42].

Після II-ї Світової війни геополітична карта Європи трансформувалася відповідно до умов біполярного світоустрою. Концепт Центральної Європи зник з обігу разом із зникненням геополітичних осередків, що виступали його головними проponentами. У загальному контексті біполярного світу (1950–1980-ті рр.) модель «двох Європ», Східної та Західної, чітко поєднала основні виміри глобального протистояння — ідеологічного (комунізм — капіталізм), геополітичного (ОВД — НАТО) та гео економічного (ЄЕС/ЄС — РЕВ).

Подальші зміни просторових конструктів Європи (1980–1990-ті рр.) були пов'язані із загальним крахом соціалістичної системи з одного боку та з прогресом європейської інтеграції з іншого. Криза соціалістичного табору, розпад Ради економічної взаємодопомоги та Організації варшавського договору, а також революційні реформи у низці колишніх соціалістичних країн зумовили масштабні суспільно-політичні і економічні трансформації в регіоні в цілому. Об'єднання Німеччини та формальне створення Євросоюзу знову актуалізували дискурс щодо внутрішніх та зовнішніх меж Європи [43–46]. Окрім суто теоретичного осмислення нових меж мало і прикладне значення: східні (о)країни регіону потребували формування нової політики, зокрема перспектив розширення європейського інтеграційного проекту.

Також актуалізувалися концепти Східної та Центральної Європи [43–44]. Країни колишнього соціалістичного табору, що не були республіками СРСР або СФРЮ, а також балтійські краї-

ни (Естонія, Латвія та Литва) продемонстрували більшу готовність до глибоких реформ і продемонстрували швидші темпи відновлення. До того ж політично вони однозначно тяжіли до Західного світу, який навіть у роки Холодної війни та блокового протистояння сприймав їх як «своїх»⁵ [47]. Водночас проблеми економічного розвитку та соціалістична спадщина робили їх очевидно відмінними від Західної, «капіталістичної Європи». Це спричинило появу термінів «Стара Європа» та «Нова Європа», які з медіа-публіцистичного дискурсу [48] поступово переходили до науково-аналітичного [49–50]. Так у вжиток поступово повертається концепт Центральної Європи. З одного боку, нова Центральна Європа включала країни перехідної економіки, що трансформувалися із планових соціалістичних в ринкові. З іншого боку, на відміну від колишніх республік СРСР, вони не перебували під безпосереднім контролем росії і навіть намагалися дистанціюватися від неї. Останній аспект обумовив близькість Литви, Латвії та Естонії до Центральної, ніж до Східної Європи у гео економічному та геополітичному відношенні (рис. 1в).

На тлі чергової хвилі розширення НАТО (1997 р.) та перспектив розширення ЄС було запропоновано інтегративний термін «Нова Східна Європа» для позначення пострадянських країн, розташованих у Східній Європі, котрі межують із росією та з Європейським Союзом (Україна, Молдова і Білорусь) [51–52]. Цей термін, як відзначали профільні дослідники, акцентував увагу на тому, що «Нова Східна Європа» як субрегіон займає проміжне, окреме від росії та від Заходу геополітичне положення, і при цьому в ньому ідуть процеси формування суспільств, в яких «пострадянський» компонент ідентичності поступово замінювався «європейським» або, принаймні «квазієвропейським» [34, с. 53].

Показово, що на поч. 1990-х рр., коли країни «Нової Європи» ще не отримали перспектив членства в ЄС, актуальним був проєкт Балто-Чорноморської інтеграції за участю України, а отже і позиціонування України як центральноєвропейської, а не східноєвропейської держави (відродження ідей «Міжмор'я» [53]). Проте в результаті чергового розширення ЄС в 2004 рр., цей напрям конструювання європейського геополітичного простору знову втратив актуальність.

Еволюцію уявлень щодо гео економічних і геополітичних регіонів Європи можна простежити

у методиках регіонального поділу та класифікації країн в статистичних службах міжнародних організацій — Світового Банку, МВФ, спеціалізованих підрозділів ООН та ін. Загалом постсоціалістичний період відзначився формуванням концепту Центрально-Східної Європи, що поділялася на субрегіони: країни Вишеградської трійки/четвірки (або Центральна Європа), країни Південно-Східної Європи (держави на територіях колишньої Союзної Федеративної Республіки Югославія), країни Балтії, а також «республіки колишнього СРСР»). Після розширень ЄС у 2004, 2007 та 2013 роках, країни Центральної Європи, а також країни Балтії, Словенію та Хорватію стали позначати як «нові члени ЄС». Нині внутрішній поділ ЄС на субрегіони практично вийшов із вжитку і так само зникає диференціація країн Європи поза межами ЄС. Так, наприклад, «Світовий інвестиційний звіт» Конференції ООН з питань торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) використовує поділ Європи на країни ЄС та «інші країни Європи» [54].

Фактичне повернення до моделі «двох Європ» відображає ширший геополітичний сенс, ніж суто формальні питання членства. Концептуально ідеї європейської інтеграції від заснування перших співтовариств були радше політико-цивілізаційними. Після успіхів європейської інтеграції у др. пол. XX ст. і значного розширення у XXI ст. актуалізувалося питання: «Де ж закінчується Європа?» У 1990-ті рр., відразу після розпаду СРСР та СФРЮ, домінуючою ідеологією став фукуямівський «кінець історії» і розширення Європи обмежувалося готовністю європейського ядра толерувати культурне різноманіття. Але подальша активізація глобального авторитаризму під проводом росії і Китаю, перетворила географічну межу європейської інтеграції на жорсткий політико-цивілізаційний кордон вільного і авторитарного світів. За таких умов конструювання геополітичних регіонів Європи має визначальний вплив на долю України і сусідніх із нею Білорусі та Молдови.

Серія «кольорових революцій» що відбулися у низці республік колишнього СРСР на поч. XXI ст., стала ознакою переосмислення їхніми народами/націями своєї державно-політичної ідентичності та пов'язаної із нею регіональної ідентичності. У випадку України і Грузії, «кольорові революції» продемонстрували дедалі глибше прагнення громадян долучитися до європейсько-

⁵ Офіційні урядові карти містили застереження про те, що США не визнають анексію країн Балтії Радянським Союзом.

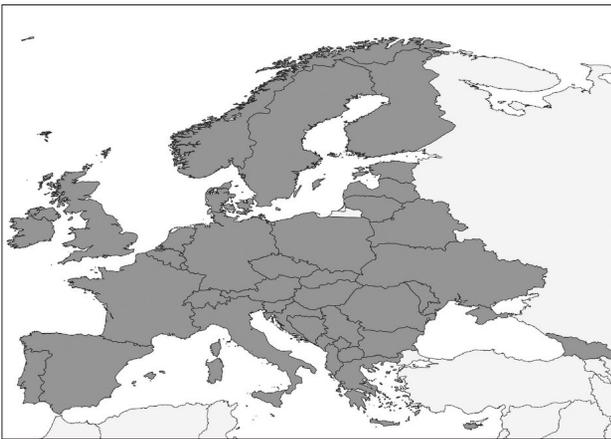

Рис. 2. Картографічна репрезентація Європи в умовах глобального протистояння авторитаризму та демократії

го геополітичного, гео економічного та геокультурного простору, а також дистанціюватись від пострадянської, неоколоніальної ідентичності. Саме в такому контексті ми розглядаємо російську агресію проти України: успішні реформи та глибша економічна інтеграція України з Європою не становили жодної загрози для росії як для держави-нації, зміцнення колишніх республік СРСР як частини європейського геополітичного регіону ставить під загрозу перспективи російського неоімперського проєкту [34].

Таким чином, можна констатувати необхідність переосмислення і активного конструювання нової зовнішньої межі Європи, що проходить

східним кордоном України (рис. 2), де-факто маніфестуючи існуючий поділ між вільним демократичним світом держав-націй та неоімперським світом авторитарних та деспотичних країн. При цьому відображення території України у загально-визнаних кордонах 1991 р. є принципово важливим чинником, адже він наголошує на збереженні інститутів державного суверенітету та міжнародного права як засадничих цінностей демократичного світу. Суперечливим, на нашу думку, може бути віднесення до європейського простору Грузії, котру більшість географів відносить до Азії, і Білорусі, що нині є продовженням російського неоімперського і авторитарно-деспотичного простору. Проте суспільства і Грузії і Білорусі демонстрували прагнення долучитися до вільного світу. А враховуючи зворотній зв'язок між конструюваною та об'єктивною геополітичною реальністю, для України вигідним є просування концепту європейської приналежності цих країн.

Зміни у позиціонуванні України відносно зовнішньої межі Європи допоможе ширшим колам інтелектуальних, політичних і економічних еліт в усьому світі адаптуватися до нагальних викликів сучасності, пов'язаних із глобальним протистоянням авторитаризму і демократії. У такій ситуації Україна є природним союзником країн Заходу на всіх просторових рівнях — від локального до глобального.

Висновки

Аналіз моделей регіонального поділу Європи, а також демонтаж інтелектуальних побудов, на основі котрих ці моделі виникали, дозволив нам зробити такі висновки:

1. З'ясовано, що не зважаючи на тривалу історію наукових пошуків оптимальної моделі регіональної будови світу, досі не існує ані загально-визнаної та завершеної моделі, ані чітко визначених підходів, на основі яких можна детерміновано визначати межі географічних, а тим більше геополітичних й гео економічних регіонів Європи.

2. Установлено, що моделі регіональної будови світу змінювалися відповідно до пануючих концептів світоустрою (континентальний, цивілізаційний, національний, світосистемний, регіональний), а також — до поточної геополітичної ситуації. Ба більше, регіональна будова світу часто є не стільки відображенням об'єктивної дійсності, скільки віддзеркаленням інтелектуальних просторово-політичних конструктів.

3. Виявлено, що конструктивістська природа регіонального поділу перебуває нині на периферії

уваги з боку вітчизняного географічного дискурсу. Особливо добре це простежується на прикладі еволюції поглядів щодо геополітичного районування Європи і позиціонування в цьому регіоні України. Зокрема можна відзначити чергування моделей «множинної Європи» (багатьох Європ), що поступово «розчиняються» в зовнішній «не-Європі», на протигагу єдиній Європі з чіткими зовнішніми межами/кордонами.

4. Дано критичний аналіз перебігу територіально-політичних процесів під географічно репрезентаційним кутом зору, що засвідчує: домінуючі моделі просторової репрезентації (передусім карти географічних регіонів) опосередковано впливають на міжнародну політику і мають зворотний ефект, опосередковано впливаючи на «об'єктивну» геополітичну реальність. Показовим є приклад політики європейської та євроатлантичної інтеграції, що тривалий час де-факто обмежувалася уявним простором «росії», межі якого переважно збігаються із ареалом російських імперських амбіцій.

5. Обґрунтовано, що поточна геополітична ситуація у Європі, зумовлена агресивною військовою авторитарного світу проти демократичного, квінтесенцією якого стало широкомасштабне вторгнення РФ до України. Це підкреслює необхідність переосмислення просторової моделі Європи, що охоплює всю територію України. При цьому картографічне відображення України у міжнародно визнаних (зокрема самою Росією) кордонах 1991 р. є принциповим, що демонструє

пріоритетність державного суверенітету і міжнародного права, для демократичних країн з цивілізаційних позицій.

6. Визначено, що позиціонування України в межах європейського простору і закріплення такої «ментальної карти» в колективній свідомості європейських та світових інтелектуальних й політичних еліт є важливим практичним завданням та водночас викликом для української географічної спільноти.

Література [References]

- Liba, N. S., & Iuschyk, L. V. (2017). Polyvariety of the term region. *Bulletin of the National University of Uzhhorod. Series: International economic relations and world economy*. No. 14(2). 10–13. [In Ukrainian]. [Ліба Н. С., Ющик Л. В. Поліваріантність поняття «регіон». *Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія : Міжнар. екон. відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 14(2). С. 10–13.] URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_14%282%29_4
- Malynovskyi, V. (2012). Conceptualizing the region. *Bulletin of the National academy of state governance under the President of Ukraine*. No. 4. 163–170. [In Ukrainian]. [Малиновський В. Концептуалізація поняття «регіон». *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2012. № 4. С. 163–170.] URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_22
- Mirzoeva, T.V., & Tomashevskaya, O.A. (2011). On defining the term region. *Investment: practice and experience*. No. 23 48–50. [In Ukrainian]. [Мірзоева Т. В., Томашевська О. А. До визначення сутності поняття «регіон». *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 23. С. 48–50.]
- Vermenych Ia. V. (2018). Regional integration under the conditions of globalization: theory and current realities. Kyiv, 2018. [In Ukrainian]. [Верменич Я. В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії. Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2018. 351 с.]
- Rudenko, L. H., Zaiachuk, M. D., Lisovskyi, S. A., Maruniak, Eu. O., Munich, N. V., Peresadko, V. A., & Ponomarenko, O. M. (2022). Russia's Military Aggression in Ukraine and Its Consequences for Geographic Education and Science. *Ukr. Geogr. Zh.*, 4, 4–12. [In English]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2022.04.004>.
- Papish, N. N., Fedun, O. V. (2019). Historical and political aspects of Poland-Ukraine state border formation. *Regional studies. National University of Uzhhorod*, No. 16. 109–115. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.18>.
- Berhardt, Piotr (2012). The Curzon line as the eastern boundary of Poland. The origins and the political background. *Geographia Polonica*. 85 (1): 5–21. DOI: <https://doi.org/10.7163/GPol.2012.1.1>.
- Lewis, M. W., Wigen, K., & Wigen, K. E. (1997). The myth of continents: A critique of metageography. *Univ. of California Press*.
- Cole, J. Geography of the world's major regions. Psychology Press, 1996.
- De Blij, H.J.; Muller, P. O. (2004). Geography: realms, regions, and concepts. Kyiv: *Lybid*. [In Ukrainian]. [Блїй, Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти. Пер. з англ. Передм. та розд. «Україна» О. Шаблія. К.: *Либідь*, 2004, 125 с.]
- Nijman, J., Muller, P. O., & De Blij, H. J. Geography: realms, regions, and concepts. *John Wiley & Sons*, 2017.
- Anděl, J., Bičík, I., & Zavadská, K. (2017). The World's Major Regions as Part of Regional Geography Courses? In *Current Topics in Czech and Central European Geography Education. Springer International Publishing*.
- Anděl, J., Bičík, I., Bláha, J. D. (2018). Macro-regional differentiation of the world: Authors' concept and its application. In *Miscellanea geographica—regional studies on development*. Vol. 22. No. 3: 117–122.
- Countries and peoples (in 20 vol.). Edited by Y. Bromlei. Moscow, 1978–1985. [In Russian]. [Страны и народы (в 20 т.). Общ. ред. Ю. В. Бромлей. М.: *Мысль*, 1978–1985.]
- Iurkivskiy, V. M. (2001). Regional economic and social geography: foreign countries. A reader. 2nd ed. Kyiv: *Lybid*. [In Ukrainian]. [Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни: Підручник. Вид. 2-ге. К.: *Либідь*, 2001. 416 с.]
- Iatsenko, B. P., & Babarytska V. K. (2009). Country studies: basics of the theory. A reader. Kyiv: *Lybid*, 2009. [In Ukrainian]. [Яценко Б. П., Бабаричька В. К. Країнознавство: основи теорії: навч. посібник. К.: *Либідь*, 2009. 312 с.]
- Agnew, J. (1999). Regions on the mind does not equal regions of the mind. In *Progress in Human Geography* 23,1: 91–96.
- Montello, D. (2003). Regions in geography: Process and content. *Foundations of geographic information science*. London: *Taylor & Francis*, 287 p.: 173–189.

19. Tuathail, G. Ó. (1998). Postmodern Geopolitics? The Modern Geopolitical Imagination and Beyond. *Rethinking Geopolitics*. Routledge. 16–38.
20. Harley, J. B. (1989). Deconstructing the Map. *Cartographica*. 26:1–20.
21. Harley, J. B. (1988). Maps, Knowledge and Power. The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments. Cosgrove D., Daniels St. (Hg.) *Cambridge*. 277–312.
22. Fard, R. (2021). Towards a New Concept of Constructivist Geopolitics. Bridging Classical and Critical Geopolitics. *Central European Journal of International and Security Studies* 15, No. 1: 26–57. URL: https://cejiss.org/images/docs/Issue_15-1/02_Fard.pdf
23. Crush, J. (1991). The discourse of progressive human geography. *Progress in Human Geography*, 15(4), 395–414. DOI: <https://doi.org/10.1177/030913259101500402>.
24. Mattissek, A., & Glasze, G. (2016). Discourse analysis in German-language human geography: integrating theory and method. *Social & Cultural Geography*, 17:1, 39–51, DOI: <https://doi.org/10.1080/14649365.2014.961532>.
25. Poltorakov, O. Iu. (2009). Institutional and regional dimension of integration in the CIS space. In *Globalization and contemporary international progress* (B. Humeniuk & S. Sherhin eds.). Kyiv : University “Ukraine.” 267–294 [in Ukrainian].
26. Bulgaria and Romania have joined the EU “conditionally in advance.” (Jan 2, 2007). *Deutsche Welle*, [In Russian]. [Болгария и Румыния вступили в ЕС «условно-досрочно». *Deutsche Welle*, 02.01.2007.] URL: <https://www.dw.com/ru/болгария-и-румыния-вступили-в-ес-условно-досрочно/a-2298>
27. Huntington, S. P. (1996). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. *Simon & Schuster*.
28. Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine crisis is the West’s fault: the liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Aff.*, 93.77
29. McFaul, M., Sestanovich, S., & Mearsheimer, J. J. (2014). Faulty powers: Who started the Ukraine crisis? *Foreign aff.* 93.6: 167–178.
30. De Blij, H. J.; Muller, P. O. (1988). Geography, regions and concepts. New York: *John Wiley & Sons*, 1988.
31. Why is Ukraine the West’s Fault? Featuring John Mearsheimer (2015) Public lecture at the University of Chicago. Published at #UChicago URL: <https://youtu.be/JrMiSQAGOS4> (accessed: 06.01.2024)
32. Ancient Perceptions of Greek Ethnicity. (2001). Ed. Irad Malkin. Washington, D.C. : *Center for Hellenic Studies* (Center for Hellenic Studies Col loquia 5).
33. Siapkas, J. (2003). Heterological Ethnicity. Conceptualizing Identities in Ancient Greece. Uppsala: *Uppsala University*, (Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 27).
34. Poltorakov, O., & Braychevskyy, Y. (2023). Geopolitical regions of Europe from the perspective of social constructivism: the need for positioning Ukraine. In *Geographical education and science: challenges and progress. Conf. mat.* Lviv. 174–178. [In Ukrainian]. [Полторак о в, О., Б р а й ч е в с ь к и й, Ю. Геополітичні регіони Європи з позицій соціального конструктивізму: актуальність позиціонування України. *Географічна освіта і наука: виклики і поступ. Мат. міжн. наук.-пр. конф.* Львів, 2023. С. 174–178.]
35. L. Wolff (1994). Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment. *Stanford University Press*.
36. Snyder, T. (2014). Europe after 1914: Integrations and Disintegrations. Public lecture at Visual Culture Research Center, Kyiv. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MQL4e6IolM&t=800s>
37. Brechtefeld J. (1996). Mitteleuropa and German politics. 1848 to the present. London: *Palgrave Macmillan*. URL: <https://link.springer.com/book/10.1057/9780230374768> (access date: 14.03.2023).
38. Naumann F. (1915). Mitteleuropa. Berlin: *Verlag Reimer*. URL: <https://www.abebooks.com/signed/SIGNED-Century-Half-SR150-Southern-Railway/1291145306/bd> (access date: 10.03.2023).
39. Meyer, H. C. (1995). Mitteleuropa in German Thought and Action (1815–1945). The Hague.
40. Dnistrovyy, A. (3 October, 2012). The Central-Eastern European Union: the project of Mitteleuropa. *Istorychna Pravda*. [In Ukrainian]. [Д н і с т р о в и й А. Центральньо-східний Євросоюз: проект Mitteleuropa. *Історична правда*. 2012, 3 жовтня.] URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2012/10/3/95786/>
41. Kahanov, Iu.O. (2015). Central Eastern Europe as a historical region: the concept and its evolution. *Bulletin of the Faculty of History, State University of Zaporizhzhia*. Issue XIX. [In Ukrainian]. [К а г а н о в Ю. О. Центральньо-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту*. 2015. Вип. XIX. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1600>
42. Kalischuk, O. (2019). The concept of Central Europe: the historical retrospective and political perspective. *History and Political Science Studies*. No. 1(64) [In Ukrainian]. [К а л і щ у к О. Концепт Центральної Європи: історична ретроспектива та політична перспектива. *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 1(64).] URL : <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/6451>
43. Schöpflin, G., & Wood, N., (eds.) (1989). In Search of Central Europe. *Barnes & Noble Imports*.
44. Graubard, S. R. (ed.) (1991). Eastern Europe... Central Europe... Europe. *Westview Press*.
45. Popson, N. (2002) “Where does Europe end?” *The Wilson Quarterly* (1976–) 26.3 (2002): 13–19.

46. Hien, J., & Wolkenstein, F. (2021). Where Does Europe End? Christian Democracy and the Expansion of Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 59(6): 1623–1639.
47. Thomas D. Grant (2001). 'United States Practice Relating to the Baltic States, 1940–2000', in *Baltic Yearbook of International Law*, vol.1:23–110. P. 39 URL: [https://brill.com/view/journals/byio/1/1/article-p23 .xml](https://brill.com/view/journals/byio/1/1/article-p23.xml)
48. MacMillan, S. (Feb. 19, 2003). What "New Europe"? The Europeans are divided, but not over Iraq. *Slate*.
49. Roter, P., Šabič, Z. (2004). "'New' and 'old Europe' in the context of the Iraq war and its implications for European security." *Perspectives on European Politics and Society*. 2004. 5(3): 517–542.
50. Peter H. Merkl (2005). *The Distracted Eagle: The Rift between America and Old Europe*. London & New York: *Routledge*
51. Plokhy, S. (2011). "The 'New Eastern Europe': What to Do with the Histories of Ukraine, Belarus, and Moldova?" *East European Politics & Societies* 25 (4) (November 1): 763–769. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325411398914>.
52. Stent, A. (2007). *The Lands In Between: The New Eastern Europe in the Twenty-First Century*. In: Hamilton, D., Mangott, G. (ed.). *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova*. Washington, DC.
53. Zahrebel'nyi, I. (2019). *The Intermarium: the (almost) lost chance*. Kyiv. [In Ukrainian]. [За г р е б е л ь н и й І. Міжмор'я: (майже) втрачений шанс. Київ: ФОП Халіков. 2019. 418 с.]
54. World Investment Report. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_en.pdf.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2023

Для цитування [For citation]

Полтораков О. Ю., Брайчевський Ю. С., Запотоцька В. А. Геополітичні регіони Європи як інтелектуальний конструкт: виклики позиціонування України. *Український географічний журнал*, № 4, 2024. С. 64–74. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2024.04.064>

Poltorakov, O. Yu., Braychevskyy, Yu. S., Zapototska, V. A. (2024). Europe's Geopolitical Regions As an Intellectual Construct: the Challenges of Positioning Ukraine. *Ukrainian Geographical Journal*. No. 4: 64–74. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2024.04.064>